

Регіоналізація і глобалізація

Микола БУТКО

**ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНІ**

Резюме

Загострення конкурентної боротьби у світі, що глобалізується, закономірно висунуло для країн пострадянського простору проблему конкурентоспроможності як на макро-, так і на регіональному рівні.

Переваги національної економіки, її окремих галузей і підприємств в економічному змаганні значною мірою зумовлюють динамізм національного виробництва, стан державних фінансів, рівень добробуту населення. Рівень конкурентоспроможності визначає також економічну безпеку та світогосподарські позиції України.

Ключові слова

Відкрита економіка, національна економіка, міжнародні економічні зв'язки, конкурентне ринкове середовище, лібералізація, протекціоністська політика, експортно-імпортні операції, інвестиції, економічна безпека, кластери.

© Микола Бутко, 2004.

Бутко Микола, докт. екон. наук, доцент, Чернігівський державний технологічний університет, Україна.

Вступ

Здобуття державності започаткувало фактичний вихід на світову арену України як суб'єкта міжнародних економічних відносин. Кардинальні зміни в геополітичному становищі України, що відбулися після здобуття нею незалежності, та ситуаційні особливості сучасного стану трансформаційних процесів в економіці істотно підвищили роль зовнішньоекономічних відносин у розвитку країни. Посилення цього чинника об'єктивно диктують здійснювані ринкові перетворення, які формують якісно нові засади подальшого економічного та соціального розвитку країни. Україна тільки входить у систему світового економічного простору, і від того, як цей процес буде відбуватися, залежить подальший економічний та соціальний розвиток держави як органічної підсистеми світової економіки.

В умовах ринкової економіки та переходу до відкритого суспільства, розвитку нових форм власності, самостійності суб'єктів господарювання при вирішенні проблеми максимізації прибутку змінюються традиційні уявлення про міжнародне спілкування.

Питання вдосконалення механізму міжнародного спілкування, вибору конкретних засобів інтеграції національної економіки до світового господарського процесу, формування взаємовигідних міжнародних партнерських відносин варто розглядати з урахуванням реального стану, а також національних особливостей розвитку господарства України.

Побудова відкритої економіки та розвиток зовнішньоекономічних зв'язків є актуальними проблемами сьогодення, зважаючи на те, що в Україні ця сфера перебуває на стадії становлення. Причиною цього є недостатня наукова обґрунтованість стратегії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків виробничо-територіальних комплексів, а також відсутність зовнішньоекономічного законодавства, адекватного світовому.

Сфера зовнішньоекономічних зв'язків – це підсистема економічної системи країни, яка безпосередньо впливає на розвиток господарського комплексу. Її становлення зумовлено факторами, що визначають загальний розвиток економічної системи, а також факторами, які безпосередньо зумовлюють її стан як підсистеми.

Сучасний стан зовнішньоекономічної діяльності

Розвиток економіки держави загалом, як і окремих її галузей, окрім усього іншого, визначає відношення обсягів експорту та імпорту. Більшість розвинутих капіталістичних країн мають позитивне сальдо торгового балансу зі значним перевищенням експорту над імпортом. В Україні, в силу

об'єктивних причин перехідного періоду, поки що не закріплена стійка тенденція до нарощування експорту і скорочення критичного імпорту.

Серед головних причин, що спонукають Україну до активної участі у світогосподарських відносинах, є те, що третину її національного виробництва визначає дія зовнішніх економічних зв'язків. Це означає, що зазначені зв'язки відіграють важливу роль у національній економіці, істотно впливаючи на темпи і пропорції економічного розвитку, створення конкурентного ринкового середовища та процеси трансформації.

Досвід показує, що включення України у світові товаропотоки вимагає, з одного боку, послідовної політики адаптації її правової бази, економічних структур і всього механізму господарювання до жорстких вимог, які висуває міжнародна економіка. З іншого боку, мова має йти не про безоглядну лібералізацію зовнішньої торгівлі, яка на перехідному етапі розвитку економіки тісно пов'язана з проблемою загострення економічної безпеки країни, а про регульований з боку держави процес відкриття національного ринку з одночасним здійсненням цілеспрямованої, виваженої протекціоністської політики стосовно власних товаровиробників, національної економіки загалом.

Зовнішньоекономічним зв'язкам України притаманні негативні риси, що виявляються у високій питомій вазі експорту сировинної групи товарів, у домінантно-монопольній залежності від практично одного імпортера таких енергоносіїв, як нафта й газ, у завезенні невиправдано великої кількості товарів споживчого призначення, незважаючи на скрутний економічний стан вітчизняних виробників. Перекіс у бік продукції сировинного характеру та продукції першого переділу в структурі виробництва та експорту, зростаюча (під впливом конкурентних умов світового ринку) деградація переробних галузей і висока імпортозалежність їх від так званого критичного імпорту не залишають сумнівів у тому, що загальний вектор дії зовнішньоекономічної складової не відповідає потребам стабілізації та розвитку економіки нашої держави. На перехідному етапі економіка України доволі відкрита для зовнішньої торгівлі. Така ситуація створює небезпеку для вітчизняної економіки, оскільки високий рівень її відкритості є наслідком безсистемної торгівлі і будь-яке небажане коливання кон'юнктури світових товарних ринків може призвести до уповільнення темпів економічного зростання.

Як свідчить досвід розвинених країн, питома вага загального обсягу їхнього експорту у ВВП не перевищує 25%, а чистий експорт товарів у торговельному ВВП – 35% [1: 26].

Необхідність завоювання конкурентних позицій на світових ринках з опорою на використання власних переваг і наявного потенціалу зумовили впродовж усіх років незалежності розвиток національної конкурентоспроможності в Україні за сценарієм найпростішої моделі – моделі ствердження та виживання у жорсткому конкурентному середовищі на основі факторів виробництва [4: 869].

На користь такого висновку свідчить загальний обсяг зовнішньої торгівлі товарами, який у 2002 р. склав 34933,9 млн. дол. США (приріст, відповідно, з 2000 р. – 22,3%), у тому числі експорт – 17957,1 млн. дол. (23,2%), імпорт – 16976,8 млн. дол. (21,6%). Позитивне сальдо зросло в 2 рази і становить 980,3 млн. дол. (за минулий рік – 489,6 млн. дол.) [7: 277]. Товарну структуру зовнішньоекономічної торгівлі представлено в табл. 1.

Основною складовою товарної структури українського експорту, як і раніше, є чорні метали. Питома вага цієї продукції в загальному обсязі товарного експорту становила у 2002 р. 39,7%. Однак структура експорту чорних металів з України вимагає вдосконалення, оскільки у ній невиправдано велика частка так званих напівфабрикатів – продукції нижніх переділів (заготовки, сляби тощо). І хоча на цю продукцію завжди існує вищий попит, ніж на продукцію верхніх переділів (виробництво напівфабрикатів – «брудне» виробництво, тому країни з високим рівнем вимог до екології не розвивають його), збільшення частки першого за рахунок другого є невиправданим [4: 795–796]. Крім чорних металів, за кордоном постійним попитом користується продукція хімічної промисловості (насамперед, продукти неорганічної хімії і добрива), машини та устаткування, мінеральні продукти (руди, шлаки). Таким чином, за винятком продукції машинобудування, в українському експорті переважає сировинна продукція. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в імпорті товарів в Україну, головним об'єктом якого є мінеральні продукти (41,5% від загального обсягу імпорту). У свою чергу, серед імпортованих продуктів переважають нафта і продукти її перегонки, природний газ (понад 60,0% від загального обсягу). За енергоносіями йде продукція машинобудування (14,7% від загального обсягу) [4: 869–873].

Наведені дані дають змогу зробити висновок, що загалом три основні складові українського експорту – метал, хімічні товари і транспортні послуги – в ці роки виконували роль «обсягоутворювача» зовнішніх продаж України, а також виділити основні причини, які стримують зростання українського експорту. Це, зокрема:

- помітне посилення міжнародної конкуренції і зростання державної підтримки свого експорту у провідних зарубіжних країнах;
- значне ускладнення виходу на світові ринки для українських підприємств внаслідок протекціоністських заходів з боку ряду країн із захисту власних ринків;
- низька конкурентоспроможність значної частини української промислової продукції;
- недостатній розвиток систем сертифікації та контролю якості експортної продукції при зростанні на світових ринках вимог не тільки до науково-технічних параметрів, а й до споживчих та екологічних характеристик;

Таблиця 1.

Товарна структура зовнішньої торгівлі (млн. дол. США)

Показники	1996		2000		2002	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
Всього	14441,2	18639,1	14572,5	13956,0	17957,1	15775,1
Живі тварини та продукція тваринництва	596,5	312,9	366,3	104,5	379,7	142,1
Продукти рослинного походження	876,4	250,7	367,9	302,8	1120,7	220,4
Жири і масла тваринного та рослинного походження	184,6	38,6	240,1	61,2	342,2	110,7
Продукція харчової промисловості	1408,0	845,0	403,1	439,7	546,4	640,6
Мінеральні продукти	1354,5	9642,4	1399,9	6540,1	2244,9	7047,3
Продукція хімічної та пов'язаних із нею галузей промисловості	1684,0	1038,2	1542,3	897,9	1397,0	1375,0
Пластмаси та каучук	392,4	775,7	245,5	627,3	262,7	736,2
Шкіряна і хутряна сировина та вироби з неї	121,3	52,7	117,3	46,3	159,1	58,6
Деревина та вироби з неї	55,2	125,7	217,5	49,7	289,7	85,0
Паперова маса з деревини або з інших волокнистих матеріалів	139,1	399,0	200,8	386,5	278,6	682,0
Текстиль та текстильні вироби	383,0	503,3	537,8	560,2	654,6	673,0
Взуття, головні убори, парасольки	70,4	70,6	69,1	32,2	76,0	53,6
Вироби з каміння, гіпсу, цементу, скла, азбесту	173,9	158,7	116,9	148,5	147,3	202,4
Неблагородні метали та вироби з них	4670,3	807,7	6468,0	680,8	7125,6	810,9
Машини, устаткування та механізми (електричні та механічні)	1409,5	2509,1	1358,1	1941,0	1758,6	2502,0
Засоби наземного, повітряного та водного транспорту	632,4	582,9	437,9	503,7	689,3	1021,5
Прилади й апарати – оптичні, фотографічні, кінематографічні, вимірювальні, медичні та хірургічні, годинники, музичні інструменти	62,5	207,0	63,7	184,7	182,9	267,2
Різні промислові товари	55,0	152,4	73,0	89,2	96,6	135,9
Твори мистецтва	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,5
Товари, придбані в портах	172,0	118,2	6,2	119,4	6,5	93,2
Різне	0,2	48,2	341,1	240,2	198,6	118,7

Джерело: [7: 283].

- відсутність досвіду та спеціальних знань щодо виходу на світові ринки у більшості підприємств, низький рівень маркетингової діяльності, нескоординованість дій на державному рівні;
- розрив традиційних виробничих і коопераційних зв'язків з підприємствами країн СНД та Східної Європи;
- низький рівень співробітництва з країнами, що розвиваються;
- критично недостатнє інвестування експортоорієнтованих проектів за рахунок внутрішніх ресурсів та обмежені можливості використання з цією метою іноземних інвестицій і кредитів внаслідок низького міжнародного рейтингу надійності України;
- повне ігнорування ролі регіонального компонента активізації експорту.

Стримуючими факторами зростання обсягів вітчизняного експорту є також: низька ефективність виробництва, висока енерго- та металомісткість продукції, відсталість технологічної бази більшості галузей економіки.

Це суттєво посилює і до того вкрай вразливу структуру експорту з його концентрацією у секторах, які характеризує переважно цінова конкуренція, тобто саме ціна, а не технологічний рівень виробництва чи якісні характеристики товару виступає провідним фактором конкурентоспроможності. Проблема також полягає у тому, що експортна виручка відчутно коливається при кон'юнктурному чи циклічному перевищенні пропозиції над попитом і дуже важко досягти бажаного рівня зовнішньої збалансованості економіки, коли критичний імпорт та обслуговування зовнішнього боргу не забезпечують стабільні експортні надходження.

До того ж такий експорт дуже вразливий щодо дій з боку інших конкурентів: важко завойовані позиції на тих чи інших ринках сировини і напівфабрикатів легко втрачаються, коли конкуренти пропонують кращі цінові умови поставок [3: 77–78].

Шляхи підвищення міжнародної конкурентоспроможності країни

Стрижнем формування сучасної моделі міжнародної конкурентоспроможності України мають слугувати національні конкурентні переваги у виробничих і регіональних макротехнологічних комплексах, які стануть своєрідним каркасом структурної модернізації економіки на довготривалу перспективу. Такі комплекси мають формуватися на усвідомленні, що Україна в глобальному економічному просторі є державою:

- з потужним науково-технічним потенціалом;
- високотехнологічною, особливо в судно- та літакобудуванні, космічній галузі;
- із надзвичайно великими можливостями в аграрно-промисловому комплексі;
- транзитною, зі значними геоекономічними перевагами.

Функціонування цих комплексів потребує уже на сучасному етапі реалізації такої політики, яка б дала змогу:

- через надання політичної, фінансової, інформаційної підтримки забезпечити просування продукції вітчизняних підприємств на ринки, що контролюються транснаціональними корпораціями чи захищені протекціоністськими бар'єрами зарубіжних держав та їх економічних союзів;
- досягти сприятливого клімату у відносинах із зарубіжними країнами та їх торгово-економічними угрупованнями, де є національний інтерес, зняти наявні дискримінаційні обмеження (особливу роль тут відіграє усунення різних торгово-економічних бар'єрів у відносинах з країнами СНД);
- довгостроково врегулювати валютно-фінансові проблеми у взаємовідносинах із країнами-кредиторами, міжнародними організаціями та боржниками;
- сформувати ефективну систему захисту зовнішньоекономічних інтересів України через перенесення акцентів з митно-тарифного напрямку на інструменти з технічного регулювання (стандарти, технічні, екологічні, ветеринарні та інші вимоги), процедури захисту прав споживачів.

Реальна дійсність свідчить, що на світовому ринку конкурують, передусім, суб'єкти господарювання (фірми, корпорації), на базі діяльності яких формується економічна стратегія, спочатку для галузі, а відтак і для країни загалом. Однак варто зазначити, що цьому процесу притаманний двосторонній характер, оскільки стратегія країни, у свою чергу, дедалі активніше й відчутніше впливає на прийняття рішень на галузевому рівні та рівні фірми.

Найбільш дієвою й ефективною стратегією інтеграції України у світову економіку є поєднання структурної перебудови економіки з її орієнтацією на активне зростання експорту і диференціацію його потенціалу. Цього можна досягти шляхом загального поліпшення інноваційного клімату і залучення інвестицій у відповідні галузі, створення механізму стимулювання експорту та формування життєздатних конкурентоспроможних експортних виробництв. Стратегія активізації зовнішньоекономічної діяльності включає такі важливі завдання:

1. Нарощування експортного потенціалу та істотне поліпшення його структури.

Зростання експортного потенціалу у сферах матеріального виробництва і послуг за рахунок опанування раніш освоєних та виходу на нові ринки дасть змогу повніше використати можливості вітчизняної економіки, дозавантажити її внаслідок скорочення внутрішнього попиту. У свою чергу, це вимагає найближчим часом переорієнтувати наявний науково-промисловий потенціал на виробництво експортної продукції, опанувати порівняльні переваги, що полягають не тільки у достатніх природних, а й у наявних науково-технічних ресурсах, високій кваліфікації та порівняно дешевій робочій силі, пріоритетних напрацюваннях за окремими ключовими позиціями науково-технічного прогресу.

2. Раціоналізація імпорту. Це може бути досягнуто шляхом зменшення імпортних поставок товарів, які в достатній кількості можна виробляти в Україні, оптимізації промислово-виробничого імпорту, зменшення дефіциту торгового балансу.

3. Позиціювання вітчизняних підприємств у світовому конкурентному просторі. Об'єктивною причиною, що заважає нині входженню України як повноправного партнера у світове господарство, є низька конкурентоспроможність її продукції на світових ринках. Необхідною умовою розширення експортного потенціалу господарського комплексу і його інтеграції в систему світових зв'язків є приведення якості і витрат виробництва продукції вітчизняної обробної промисловості у відповідність до вимог і умов конкуренції на світовому ринку. Це зумовлює необхідність поступового зближення внутрішніх і світових стандартів виробництва та якості продукції, забезпечення умов пріоритетного розвитку та розширення галузей економіки, які характеризуються випереджальним (порівняно із зарубіжним) техніко-технологічним рівнем і володіють високим потенціалом зростання на світовому ринку.

Що стосується держави, то вона своєю активною політикою має підтримувати розвиток орієнтації високотехнологічних виробництв за допомогою як зовнішньополітичних, так і геоекономічних стратегій [2: 49].

4. Залучення іноземних інвестицій для технологічної модернізації та накопичення потенціалу розширеного відтворення. Виходячи із загальнодержавних інтересів, необхідно, щоб іноземні кредити та інші інвестиційні ресурси спрямовувалися, передусім, на стабілізацію та структурну перебудову, реконструкцію діючих виробництв і забезпечення ефективної діяльності технополісів та технопарків.

5. Забезпечення економічної безпеки України. У цьому відношенні існують такі надзвичайно важливі для забезпечення національної безпеки сфери регулювання, як валютний, експортно-імпортний контроль і регулювання вивозу стратегічних видів сировини та завезення продукції критичного імпорту. Одне з чільних місць у зовнішньоекономічній стратегії України

має посідати визначення напрямів формування науково-технічного прогресу, структурної перебудови (на макро- і мікрорівнях), пошук перспективних експортних галузей і найбільш раціональних підходів до проблем, пов'язаних із занепадом традиційних галузей.

Запровадження в Україні нової моделі зовнішньоекономічної діяльності вимагає доволі тривалого часу, але якщо поєднати агресивну експортну політику держави із зусиллями суб'єктів господарювання на використанні реальних прискорювачів, то ми маємо можливість швидко створити нові плацдарми для товарної експансії.

Це не просто романтичне прагнення, а об'єктивна необхідність, адже національна економіка стає все менш конкурентоспроможною, її залежність від сировинного фактора і світової кон'юнктури не зменшується, а технологічне відставання від лідерів світової економіки збільшується.

Прискорювачі становлення нової моделі зовнішньоекономічної діяльності

Одним з таких прискорювачів на загальнодержавному рівні є формування і розвиток перспективно нових експортних галузей, що ґрунтуються на науково-технічній монополії, яка неадекватна монополії, що базується на концентрації і централізації виробництва, оскільки остання за сучасних умов має короткостроковий, нестійкий характер. Реалізація напряму формування науково-технічної монополії вимагає не лише оперативного поєднання фундаментальних і прикладних наукових досягнень із високим технологічним потенціалом, а й здатності до крупномасштабного і швидкого господарського маневру, насичення як національного, так і світового ринку.

Оскільки нині центр ваги з реалізації економічних реформ перенесено в регіони і сам розвиток зовнішньоекономічних зв'язків України майже в усьому залежить від ділової активності на місцях, то одним з головних стратегічних напрямів прискорення роботи щодо використання експортного потенціалу є правове забезпечення, координація зовнішньоекономічної діяльності регіонів, формування регіональних програм їх розвитку, створення підприємств за участю українського капіталу за кордоном. Першочергове стратегічне завдання розвитку цих зв'язків на рівні області має бути спрямоване на формування умов, що сприяють розвитку експорту продукції, передусім високого ступеня обробки, і надходженню іноземних інвестицій в економіку регіону.

Про неповне використання регіональних прискорювачів свідчить той факт, що питома вага кожної з 14 областей України не перевищує 1,5% загальнодержавних обсягів експорту за 2002 р. [7: 368].

Важливою складовою нової регіональної моделі зовнішньоекономічної діяльності мають стати територіальні економічні мережі – кластери, що поєднують виробничі процеси з науково-інноваційною діяльністю. Як показує практика, прорив на світовому ринку забезпечує не один продукт чи галузь, а міжгалузевий комплекс (кластер), замкнений системою відтворювальних зв'язків і зцементований технологічними інноваціями. Саме кластери створюють нову картину національних, регіональних і локальних економічних конфігурацій [5: 243; 8: 36].

На рівні підприємства як головного суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності України стратегічно визначальним напрямом прискорення є необхідність підтримки та стимулювання з боку держави інноваційно-інвестиційної моделі їх розвитку, а в багатьох випадках – і перепрофілювання, допомоги в пошуку нових перспективних ринків за кордоном, формування преференційних засад для експорту вітчизняної продукції на світових ринках.

Дуже важливу роль в активізації зовнішньоекономічної діяльності на державному та регіональному рівнях відіграє розробка та реалізація органами виконавчої влади та самоврядування спільних заходів з відкриття нових і розширення пропускну́ї спроможності чинних митних переходів із відповідним інфраструктурним облаштуванням, коригування у бік спрощення режимів пропуску та документування, особливо для великих суб'єктів господарювання.

Висновки

Таким чином, наявні проблеми становлення нової моделі зовнішньоекономічної діяльності в Україні вимагають:

- формування прогресивної структури експорту, створення системи його державної підтримки, зокрема фінансування, кредитування і страхування;
- просування вітчизняних товарів і послуг на зарубіжні ринки за інформаційної та фінансової підтримки держави;
- вдосконалення імпортного тарифу;
- постійний контроль за обґрунтуванням цін і напрямами використання валютних коштів;
- досягнення сприятливого торгового режиму у відносинах із зарубіжними країнами та їх торгово-економічними організаціями й союзами, зняття дискримінаційних обмежень на поставки товарів з України;

- врегулювання валютно-фінансових проблем з кредиторами та боржниками України;
- створення умов для залучення іноземних інвестицій і успішної роботи зарубіжних інвесторів.

Література

1. Богомолов О. Т. Экономическая глобализация – характерные черты XXI века // Экономика и прогнозирование. – 2001. – № 4. – С. 26.
2. Гальчинський А., Геєць В., Семиноженко В. Україна: наука та інноваційний розвиток. – К., 1997. – С. 49.
3. Губський Б. Внутрішні та зовнішні фактори економічної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 77–78.
4. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. За редакцією академіка НАН України В. М. Гейця. – К.: Фенікс. – 2003. – 1008 с.
5. Портер М. Стратегія конкуренції. – К.: Основи. – 1997. – С. 243.
6. Світова економіка: Підручник / А.С. Філіпенко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. – К.: Либідь, 2000. – 582 с.
7. Статистичний щорічник України за 2002 рік / За редакцією О. Г. Осаулєнка. – К.: 2003.
8. Чевганова В., Брижань І. Кластери та їх економічне значення // Економіка України. – 2002. – № 11.

Стаття надійшла до редакції 9 квітня 2004 р.